

9. Оборотов Ю. П. Традиции и новации в правовом развитии. — О.: Юрид. л-ра, 2001.
10. Оборотов Ю. П. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права): Монография. — О.: Юрид. л-ра, 2002.
11. Опорні конспекти з курсу «Капоницьке право». — Тернопіль: Юрид. ін-т ТАНГ, 2004.
12. Павлова С. В. Симфония властей: историко-теоретический аспект // Актуальные проблемы истории и теории российского права. — 2002. — № 1.
13. Панарян А. С. Политология. — М.: Проспект, 1998.
14. Папарип А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М.: Алгоритм, 2002.
15. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. — М.: Норма, 2002.
16. Розов П. С. Структура социальной оптологии по пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопросы философии. — 1999. — № 2.
17. Салыгин Е. П. Теократическое государство. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999.
18. Соловьев С. М. Предисловие к «Истории России с древнейших времен» // Чтения и рассказы по истории России. — М., 1989.
19. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. — 2-е изд. — М.: Айрис-пресс, 2002.
20. Федоренко Т. Влияв християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X — перша третина XIII ст.) // Право України. — 2001. — № 8.
21. Цыпін В. А. Курс церковного права: Учеб. пособие. — Київ: Християн. життя, 2004.
22. Энциклопедический словарь по культурологии / Под общ. ред. А. А. Радугина. — М.: Центр, 1997.

УДК 342.5:316.3

Р. М. Міщенко

### ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Побудова України, зокрема, як суверенної правової, соціальної держави, що має передусім ефективно здійснювати конституційні функції забезпечення законних прав і свобод людини і громадянина та науково-обґрунтовано вирішувати завдання прогресивного руху українського суспільства, неможлива без демократичної трансформації. Проблема сучасної державної організації українського суспільства на демократичних засадах, у тому числі організації Української держави, є однією з фундаментальних теоретичних і практичних проблем. «На моє глибоке переконання, — наголошує президент АПрН України, академік НАН України та АПрН України В. Тацій, — і практика державно-правового будівництва постійно підтверджує цей висновок, розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави можлива лише на міцному фундаменті знань, які дає юридична наука» [1].

Слід зазначити, що у юридичній літературі немає чіткого визначення понять «державна влада», «правова, соціальна держава», «громадянське суспільство», хоча окремі аспекти зазначених явищ досліджувалися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених (зокрема, Л. Алексєєва, С. Алексєєва, В. Бабкіна, Ж. Бержеля, В. Дзодзієва, Ф. Гаска, С. Головатого, Р. Гринюка, А. Дайсі, А. Зайця, Дж. Кіна, М. Козюбри, В. Колейчикова, Є. Лук'янова, М. Матузова, В. Нерсесянца, М. Орзіха, О. Орлової, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Селі-

ванова, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, І. Фіхте, В. Цветкова, М. Цвіка, Я. Шевченко, Ю. Шемшученка, Г. Шершеневича, Г. Щедрової та ін.). Існує велика різниця у розумінні зазначених термінів, зокрема терміна «громадянське суспільство», що призводить до значної плутанини в процесі теоретичних дискусій і практичних перетворень [2]. Наприклад, громадянське суспільство розуміють як систему суспільних відносин, яка не тільки самостійна від держави, а й не підпадає безпосередньо під вплив державно-владного регулювання.

Мета даної публікації полягає у з'ясуванні основних ознак, пов'язаних з відносинами державної влади, громадянського суспільства в Україні та їх взаємодію.

Якщо на етапі ухвалення Конституції України в 1996 р. країна дійсно для свого розвитку фактично вимагала виокремлення лише державних інтересів і зосередження уваги виключно на таких адміністративних елементах, як розмежування компетенції органів державної влади і повна елімінація сфер можливого перетинання повноважень їх посадових осіб, то нині така організація державної влади заважає руху демократичним шляхом. Окрім того, наслідком зазначеного підходу стали посилення порушення цілісності та єдності такого соціального явища, як державна влада, її відірваність від свого безпосереднього джерела — народу, українського суспільства. І донині в суверенній Україні цей наслідок не подоланий. Як наголошує Президент України В. А. Ющенко, «ми маємо конфлікт між старими методами авторитарного керівництва й новими умовами життя в незалежній країні. Наша система влади не вміє рухатися за інтересами громадян. Влада продовжує вважати себе єдиним джерелом вироблення рішень» [3]. Звідси і сучасна вітчизняна державна політика продовжує бути спрямованою головним чином на обслуговування суб'єктивних інтересів представників держави, а не об'єктивних потреб і інтересів суспільного розвитку [4]. Об'єктивно, це вимагає наповнення конституційної норми щодо джерела державної влади конкретним і гарантованим незалежною державою змістом.

По суті, вимоги демократичного трансформування суспільного ладу і державного устрою України, тобто вітчизняної системи державно упорядженого українського суспільства, з перших днів незалежності передбачали, зокрема, посилення взаємодії держави і суспільства задля служіння публічним інтересам українського народу. Тим самим політична реформа в Україні, актуальність якої сьогодні не викликає жодних сумнівів, хоча її зміст розуміється різними соціальними силами по-різному, не повинна, як уявляється, обмежуватися лише розподілом повноважень вищих посадовців країни, а має обов'язково торкатися системних зв'язків із суспільством. Всесвітній досвід доводить, що коли державна влада відривається від народу, не відчуває його потреб і інтересів, державна політика і відповідно законодавство та державне управління абсолютизуються, спрямовуються на забезпечення не національних інтересів, а інтересів сил, що перебувають у даний час при владі. Наслідком цього, як правило, є соціальна революція. Саме тому демократична трансформація українського державно упорядженого суспільства вимагає власної сучасної концепції дер-

жавної влади, в тому числі і на місцях, її взаємозв'язку з місцевим самоврядуванням, суспільством в цілому. Відомо, що без самоврядування не може бути правової, соціальної держави, не може бути демократії. Демократизація же українського суспільства має розглядатися, як уявляється, найефективнішим засобом його стабілізації, бо її основними засадами є гармонія і справедливість.

В умовах демократичної трансформації українського суспільства, зокрема державної влади, коли влада все більше має зміщуватися до рівня структур самоорганізації громад, оцінка її ефективності має ґрунтуватися насамперед на висновках вітчизняної юридичної науки, що повинна не тільки фіксувати існуючу державну і правову дійсність, а й бути орієнтиром для практики сучасного, зокрема, державотворення і юридичного нормотворення в Україні. В свою чергу, вітчизняна практика, як уявляється, має сприймати конструктивні ідеї, що висловлює наука.

Зазначене вимагає передусім переосмислення старих і вироблення нових знань про державну владу, державу, політику, законодавство, управління тощо як багатомірні, але єдині за природою соціальні феномени, які органічно пов'язані із суспільним буттям, в тому числі з культурою, є імперативними чинниками суспільного життя, специфічними соціальними регуляторами, взаємозв'язаними як між собою, так і з різними людськими стосунками і відносинами. Цьому має сприяти, як уявляється, і Універсал національної єдності, підписаний під час «круглого столу» Президентом України, Головою Верховної Ради України, главою уряду України і лідерами фракцій партій, що перемогли у парламентських виборах 2006 р. (окрім лідера БЮТ, партії, яка перейшла у політичну опозицію). «І в діях, і у вчинках неухильно керуючись національними інтересами України, наголошується в зазначеному документі, проголошуємо спільну волю до об'єднання зусиль задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентоспроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси та поважана у світі держава, погоджуємось на першочергове здійснення Плану дій для забезпечення національної єдності...» [5].

Універсал, хоча і не є конституційною формою політичного волевиявлення Президента України і українського парламенту, є, по суті, документом суспільного порозуміння, джерелом формування політично відповідального коаліційного уряду. Парламентська коаліція, як форма правлячої парламентської більшості, через конституційний статус підконтрольності й підзвітності Верховній Раді України стала новим для України конституційним інститутом реалізації державної, зокрема законодавчої, влади [6].

Відомо, що сутність державної влади в усіх державно упоряджених суспільствах, з технологічної точки зору, однакова. Принаймні, вона прагматична і бажає бути ефективною. А це, безумовно, передбачає всебічне задоволення людських потреб і інтересів, знання потреб суспільного розвитку. Поки цього не буде, не буде, зокрема, в українському суспільстві ані свободи, ані демократії. Вони передбачають не тільки державну владу, а й її професійність. Інакше влада може перетворитися на безвладдя.

У сучасних історичних умовах сфери права, держави, зокрема законодавства, правової культури, правової політики тощо, як самостійні об'єкти наукового пізнання, стають перспективними з точки зору соціальної філософії, серед неї філософії пізнання, і соціології, що обумовлено в значній мірі необхідністю подальшого розвитку методології та загальної теорії юридичної науки, її складових — правознавства і державознавства. Звідси вітчизняна юриспруденція має не тільки спиратися на методологію соціальної філософії і соціології, а й удосконалювати і розробляти на їх основі свої конкретно-методологічний і теоретичний фундаменти, які, власне, сприяють більш глибокому пізнанню соціальної, зокрема правової і державної, дійсності сучасної України.

Рівень наших уявлень, знань, пізнання істини, зокрема стану і тенденцій розвитку громадянського суспільства, публічної влади, її конкретних дій, що завжди оформлюються в тому чи іншому законодавчому акті, може служити певною основою визначення ефективності прогнозів зворотного впливу державних, юридично оформлених, рішень на розвиток українського суспільства. Проте слід наголосити, що юридичні акти, які приймаються «законодавцем» без урахування природних властивостей конкретно-історичної країни та її населення [7], загальної суспільної волі, рівня суспільної свідомості, в тому числі правосвідомості, не можуть визнаватися справедливими або правовими. Правові закони повинні передусім мати людський вимір, тобто їх основою мають бути реальні соціальні потреби та інтереси. Тільки тоді вони будуть спроможними консолідувати суспільство в процесі впровадження в життя ідей свободи, справедливості та рівності [8]. Слушно зазначає проф. М. І. Козюбра, що будь-який «соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість, яка безпосередньо породжується суспільством, надає праву і закону відповідного змістовного забарвлення, гнучкості і динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого нормативного акта» [9]. Головне, що справедливість надає праву, як певному соціальному явищу, відповідного людського виміру, об'єктивно орієнтуючись на конкретний баланс людських потреб і інтересів, тим самим водночас позбавляючи право і юридичний закон абстрактного характеру, спрямовуючи їх на ефективне регулювання суспільних відносин.

У різних суспільствах завжди діють люди як унікальні, обдаровані свідомістю, творчі соціально-біологічні істоти, які потенційно спроможні і природно, і соціально постійно розвиватися, удосконалюючи як себе, так і оточуюче середовище, правда, постійно породжуючи різноманітні суспільні суперечності, насамперед владно-політичні і національні. Невипадково ще видатний російський правник М. М. Коркунов зазначав, що «трагічна боротьба індивідуальності із суспільним авторитетом неминуча. Досягнення ж балансу між ними — є мета, завдання і результат функціонування розвинутого громадянського суспільства» [10], яке, по суті, стимулює розвиток людських знань і узгоджених з ними дій [11] і дозволяє вирішувати зазначені суперечності демократичним шляхом. Звідси, як уявляється, громадянське суспільство в Україні має розглядати-

ся не тільки як результат, а й як активний, живий процес людської діяльності, і, як таке, воно має включати у себе все буття людини, як його матеріальний, раціональний аспект, так і ірраціональний, зокрема мрії, пристрасті, духовні інтереси людини тощо, які не завжди явні. Дійсно, громадянське суспільство завжди обумовлюється вимогою послухності, додержання якої потребує матеріального, безособового, кінцевого, раціонального. Але послухність обумовлюється також і вимогою духовного забезпечення, бо без віри людей у істину та справедливість реальної соціальної дійсності, які переважають, врешті-решт, суспільну користь, неможливий суспільний прогрес. Необхідна самостійна точка зору на суспільний прогрес, яка може сформуватися лише у відкритому громадянському суспільстві, що ґрунтується на реальних потребах і інтересах людини, невіддільності від своєї організації. Слушно, як уявляється, зазначає О. В. Орлова, що «автономія особистості передбачає формування індивідуалістичної точки зору, вироблення критичного мислення, тобто раціоналізму, незалежності у судженнях і оцінках» [12]. Таким чином, громадянське суспільство — це не тільки певна форма соціальної взаємодії, а й певна форма відображення людської суперечливої натури в динаміці, в русі. Саме тому дослідження проблеми становлення громадянського суспільства в Україні, яке традиційно береться лише в статичці, не має кінцевого вирішення, бо ця проблема органічно пов'язана з еволюцією суспільства, а отже людини. Тому її вирішення знаходить своє викривлене відображення, зокрема, у праві і державі. Відомо (бо вже доведено), що людина у своєму ставленні до реального світу керується знаннями не реального буття, зокрема соціального (тобто тим як їй уявляється), а системою певних символів цього буття, в тому числі соціальним міфом, який все ж пов'язаний з конкретно-історичним суспільством. «Необхідно бути дуже поганим ідеалістом, — зазначав ще у 1930 р. О. Ф. Лосєв, — щоб відривати міф від самої гущі історичного процесу і проповідувати ліберальний дуалізм: реальне життя — само по собі, а міф — сам по собі» [13].

Формування громадянського суспільства є складовою процесу соціального прогресу і пов'язано передусім із створенням відповідних морально-психологічних, економічних, ідеологічних, політичних, державно-юридичних тощо умов, які стимулюють творчу активність індивідів у різних сферах життєдіяльності суспільства. Громадянське суспільство виникає тільки тоді, коли держава, як форма його організації, сама демократично упоряджена і здатна та спроможна забезпечити своїми силами конституційні права людини і водночас сприяє функціонуванню як громадських, так і комерційних організацій, що діють в інтересах суспільства. Тим самим громадянське суспільство взаємодіє з державою, але остання не втручається у правомірну поведінку першого.

Складність сучасного теоретичного освоєння суті та цінності національного буття, зокрема державотворення і правотворення, перехідного історичного періоду, в якому перебуває Україна, полягає перш за все в тому, що країна стоїть тільки на початку тривалого історичного етапу переходу від державно організованого суспільства авторитарного типу до демократичної організації суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоман-

нітності. Передусім йдеться про напрям соціально-політичного руху, який Україні майже невідомий. Політична і правова системи українського суспільства перебувають нині тільки на стадії формування, коли лише створюється, зокрема, самостійна система чинного права, підґрунтя якої (система) становлять принципи взаємодії і розмежування публічних і приватних норм, галузей і інститутів, замість абсолютного пріоритету публічного права [14], відбувається становлення нового, демократичного по суті політичного і правового порядків. Вони нині набирають сили і спрямовані на подолання владно-авторитарного свавілля, соціального страху перед державною владою і її установами на основі економічної самостійності громадян України, відносини яких мають становити систему громадянського суспільства.

Держава ж, як складова системи державно упорядженого суспільства, ухвалюючи і реалізуючи юридичні норми, по суті об'єктивно сприяє посиленню організації суспільних відносин через створення умов співпричетності кожного до загального блага, певної форми соціальної взаємодії, в тому числі суспільства, захисту цілості останнього. Саме тому, як уявляється, будь-які наукові дослідження у сферах держави і чинного права мають бути спрямовані на вивчення зазначених сфер у співвідношенні з поведінкою людини, яка має розглядатися як осердя цих сфер. Це актуалізує процеси наукового пізнання і розроблення не тільки спеціальних, формально-юридичних, а й загальносоціологічних і соціально-філософських проблем права і держави як продуктів розвитку суспільства.

Відомо, що люди утворюють різні форми співтовариств, які за зворотним зв'язком впливають на конкретну людину. Дійсно, людина одержує в готовому вигляді різні «життєві форми», такі, наприклад, як мова, традиції, знання, стереотипи спілкування тощо як продукти прихованих архетипів суспільних свідомості і підсвідомості. Але людина в соціальному бутті не тільки змінює форму і зміст того, що дається природою, а й разом з тим здійснює і свою певну свідому мету і певний ідеал, що є результатом як раціональних, так і ірраціональних чинників, які певними чином і мірою впливають на визначення характеру її поведінки і існуючих суспільних відносин, учасником яких є ця людина. У суспільстві, як правило, ніщо не робиться без свідомого наміру, бажаної мети, хоча і постійно спостерігаються випадки немотивованих вчинків, основою яких можуть бути різноманітні почуття, наприклад пристрасть. Це стосується як індивідуальних, так і колективних дій, які завжди потребують своєї упорядженості, урегульованості.

Особливістю сучасного стану національної юридичної науки, з гносеологічної точки зору, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок. Традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державних і юридичних явищ і процесів, що ґрунтувалися виключно на принципах марксистсько-ленінської філософії, за умов нестандартної економічної і соціально-політичної ситуації у суверенній Україні виявляють певну наукову обмеженість. Окремі з них за рівнем своєї пізнавальної здатності не встигають за динамікою радикальних суспільних перетворень, інші стають інстру-

ментом, за допомогою якого видається за дійсне те, що існує тільки в уяві або до чого є лише прагнення і не більше.

Добре відомо, що «успадкованими» Україною від колишнього СРСР були не тільки реальні, зокрема, держава і законодавство, а й юридична наука, її загальна теорія держави і права та її методологія. Вітчизняна юридична наука й досі перебуває, по суті, на старих методологічних і теоретичних позиціях, що не відповідають потребам як сучасної практики демократичного вітчизняного державотворення, в тому числі законодавчого забезпечення державної діяльності, так і потребам розвитку національної юридичної науки. Їй донині, маються на увазі останні роки періоду незалежності України, нема чіткого розуміння, що таке державна влада, держава, що таке право і його основне джерело, що таке громадянське суспільство тощо. Так, наприклад, незважаючи на реальну необхідність методологічного переосмислення суті і змісту загального поняття права [15], і сьогодні наголошується, що «закон був та залишається основним джерелом права в Україні, що в цілому обумовлює змістовну специфіку вітчизняної національної правової системи, її спрямованість, зміст та механізми правового регулювання суспільних відносин, спричиняє особливу увагу юридичної науки як до процесу законотворчості, так і до питань формування стану ефективності системи законодавства» [16].

Як уявляється, сучасне вітчизняне наукове обґрунтування і розроблення проблеми взаємодії державної влади і громадянського суспільства в Україні мають ґрунтуватися, насамперед, на принципах переходу від абсолютизації «монізму», який мав пріоритетне значення в умовах радянського політичного режиму, зокрема в чинному праві, до визнання певної ролі «плюралізму», діалектики взаємодії і розмежування об'єктивного і суб'єктивного, справедливого і несправедливого, приватного і публічного тощо, з метою адекватного пізнання і перетворення сучасної соціальної дійсності, переходу від односторонніх поглядів та оцінок політичних і юридичних явищ до порівняльного аналізу результатів їх функціонування, отриманих за різними методиками. Плюралізм та монізм у процесі пізнання вітчизняних державної влади і громадянського суспільства як соціальних явищ мають, на нашу думку, діалектично доповнювати один одного, а не виключати, що дозволяє цілісно відображати соціальну дійсність, продукувати нові системні знання про неї. Основою пізнавального потенціалу сучасного українського суспільства має бути об'єктивний діалектичний погляд на світ, зокрема на державну владу і громадянське суспільство, на їх багатоглибну природу, що становлять єдину систему державно упорядженого суспільства.

Закони держави, які не ґрунтуються на потребах і інтересах людей, суспільства в цілому, неспроможні подолати неправомірність поведінки людини. Наслідком їх застосування завжди будуть нові хвилі суспільних суперечностей, а звідси агресії людини і насильства з боку держави. Питання ж духовного і фізичного здоров'я суспільства залишається на старому рівні. Не може бути досягнута національна єдність. Саме тому сучасна вітчизняна юридична наука має зосередити свою увагу на подальшому дослідженні закономірностей дер-

жавної влади, її обумовленості об'єктивними і суб'єктивними чинниками, взаємодії з громадянським суспільством як форми суспільних відносин, що обумовлює, врешті-решт, законодавчий процес в країні.

### Література і примітки

1. Тацій В. Про основи підсумки діяльності Академії правових наук України у 2005 році та її завдання на перспективу // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 1. — С. 3.
2. Поляков Ю. Ещё раз о гражданском обществе // Свободная мысль XXI. — 2006. — № 1/2. — С. 58; Орлова О. В. Автономия личности и автономия гражданского общества // Государство и право. — 2006. — № 1. — С. 12.
3. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році // Урядовий кур'єр. — 2006. — 10 лют.
4. Авер'янов В., Лук'янець Д., Педько Ю. Чи забезпечить вітчизняне адміністративне судочинство верховенство права // Віче. — 2006. — № 7-8. — С. 35.
5. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. — 2006. — 5 серп.
6. Селіванов А. Конституційні цінності підтверджено парламентською коаліцією // Голос України. — 2006. — 4 серп.
7. Йдеться, зокрема, про природні умови країни, клімат, ґрунт, ментальність народу, зовнішнє оточення країни тощо. Див., зокрема: Аристотель. Політика // Сочинения: В 4 т. — Т. 4. — С. 414; Моптсське Ш. О духе законов // Избранные произведения. — М., 1955. — С. 168; Руссо Ж.-Ж. О политической экономии // Об общественном договоре: Трактаты. — М., 1998. — С. 163.
8. Тацій В., Тодика Ю. Проблеми розвитку науки конституційного права України // Право України. — 1994. — № 10. — С. 9-10.
9. Ковзобра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 86.
10. Коркунов П. М. Общественное значение права. — С.Пб., 1898. — С. 67.
11. Відомий німецький філософ і громадський діяч І. Г. Фіхте (1762-1814) наголошував, що головною рисою людської сутності є творча діяльність людини. Призначення людини, писав він, «полягає не тільки в знанні, а й в діях, які узгоджуються з цим знанням» (Фіхте І. Г. Назначение человека. — С.Пб., 1905. — С. 126).
12. Орлова О. В. Автономия личности и автономия гражданского общества // Государство и право. — 2006. — № 1. — С. 13.
13. Лосев А. Ф. Миф — Число — Сущность. — М., 1994. — С. 7.
14. Методологія приватного права: Зб. наук. пр.: За матеріалами наук.-теорет. конф., Київ, 30 трав. 2003 р. / Редкол.: О. Д. Кручач (гол.) та ін. — К., 2003; Рабінович П. Приватне й публічне у природному праві та законодавстві // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — № 3. — С. 3-15; Мисник Г. А., Мисник П. П. Публичные и частные интересы в экологическом праве // Государство и право. — 2006. — № 2. — С. 29-37; Черемных И. Г. Сочетание публично-правовых и частно-правовых аспектов в правовой природе института российского патариата // Государство и право. — 2006. — № 3. — С. 37-45.
15. Проблеми методології сучасного правознавства: Матеріали міжпар. наук.-теорет. конф., Київ, 9-10 жовт. 1966 р.; Рекомендації міжпар. наук. конф. «Методологічні проблеми правової науки», 13-14 груд. 2002 р. — Х., 2002; Тацій В. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 7-8.
16. Тацій В. Шлях «спроб та помилок» падто дорого обходиться суспільству // Віче. — 2005. — № 9. — С. 56; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5. П-М. — С. 5.